

УДК 929:63.4
© 2010

В.А. Вергунов,
професор
Державна наукова
сільськогосподарська
бібліотека УААН

В.П. Піщенко
ДП «Дослідне господарство
«Івківці» Чернігівського
інституту АПВ УААН»

НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА К.К. ГЕДРОЙЦЯ І УКРАЇНА

На основі архівних документів розкрито невідомі факти наукової діяльності К.К. Гедройця в Україні.

«Наука не имеет родины, однако не бывает без родины ученого, и то значение, которое его работы могут иметь в мире, он должен относить к своей родине».

Луи Пастер

Багато років життя Костянтина Каетановича Гедройця (1872—1932) — видатного ученого зі світовим ім'ям, який зробив істотний внесок у розвиток ґрунтознавства й агрохімії, було пов'язано з Україною. Академік АН СРСР та ВУАН К.К. Гедройц народився в Молдові, за національністю був росіянином, але зроблений ним внесок у становлення й розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні дає підстави вважати його й УКРАЇНЦЕМ. Адже К.К. Гедройц не просто тривалий час жив і творив на українських землях, а й прославив Україну в цивілізованому світі своїми відкриттями, бо найвизначніші він здійснив, працюючи впродовж 1912—1929 рр. на Носівській сільськогосподарській дослідній станції Чернігівської губернії.

З офіційної біографії вченого відомо, що його життя багато в чому пов'язане з Україною. Народився К.К. Гедройц у м. Бендери Бессарабської губернії в сім'ї військового лікаря. Дитячі роки дослідника пройшли в Кишиневі, Кам'янець-Подільську й Одесі. В 1890 р. він закінчує Київський кадетський корпус. Як одного з кращих учнів після закінчення корпусу майбутнього вченого перевели до Михайлівського артилерійського училища в Петербурзі. Але він не мав здібностей до військової справи, чому також заважало й хворе серце. У 1894 р. К.К. Гедройц вступив до Петербурзького лісного інституту, з яким стало пов'язаним все його наступне життя. Учбові плани інституту на той час передбачали широку природничо-історичну підготовку, що дало можливість К.К. Гедройцу отримати гарну вищу освіту. Студентом, заробляючи на прожиття, йому пощастило побачи-

ти Францію та Італію, куди він поїхав з сім'єю, в якій був репетитором.

Як пише кращий сучасний історик аграрної науки О.Ю. Єліна, К.К. Гедройц працював спочатку співробітником (з 1899 р.), а потім — наступником «дітища» П.А. Костичева і П.С. Косовича на посаді завідувача Сільськогосподарської хімічної лабораторії Міністерства землеробства і державного майна в Петербурзі, а з початку 1915 р. — керівника Бюро з землеробства і ґрунтознавства Вченого Комітету цього відомства [1]. Сам К.К. Гедройц при заповненні листка співробітника Наркомзему писав, що в «с.-х. химлаборатории в Спб» він почав працювати з 1897 р. лаборантом [2].

У 1910 р. упродовж 3-х місяців вивчав «постановку контрольного дела по удобрениям» в Австро-Угорщині [2].

Рис. 1. Вегетаційний будиночок і будівля агрохімічної лабораторії Носівської сільськогосподарської дослідної станції (1922 р.)

Рис. 2. Група співробітників Носівської сільськогосподарської дослідної станції. В центрі К.К. Гедройц (1929 р.)

Що стосується діяльності вченого на Носівській дослідній станції, створеній у 1911 р., то існують деякі суперечності в датах, наприклад, початку та закінчення роботи Гедройця на станції. За одними даними, він почав тут працювати з 1922 р. [3], іншими — з 1912-го [4], 1913 [5] і навіть з 1915 р. [6]. Щодо закінчення наукової діяльності в Носовці історики називають різні дати у період 1929—1931 рр. Вдалося знайти підтвердження тому, що в 1912 р. К.К. Гедройц на запрошення одного з організаторів вітчизняної дослідної справи С.П. Кулжинського, з яким він мав не тільки творчі, а й особисті дружні стосунки, брав активну участь у проектуванні облаштування станції та розробці першої робочої програми досліджень як науковий консультант.

Укладач 3-томного видання «Академик К.К. Гедройц. Избранные сочинения» Н.П. Ремезов творчий шлях свого вчителя умовно поділив на три періоди: вегетаційні досліді і лабораторні дослідження (1905—1917 рр.); дослідження на посівній дослідній станції (1922—1930 рр.) та дослідження на Долгопрудному дослідному полі (1930—1932 рр.). До другого періоду він включив праці вченого, опубліковані за результатами досліджень Чернігівщини. Найбільш значущі серед них знайшли відображення в «Трудах Носовской с.-х. опытной станции»: «Солонцы, их происхождение, свойства и мелиорация» (1928), «К вопросу о причинах лучшего использования растениями фосфорнокислых удобрений на полях Носовской опытной станции после культуры клевера» (1926), «Подвижность почвенных соедине-

ний и влияние на неё кальция» (1926), «Почва как культурная среда для сельскохозяйственных растений» (1926), «Почвенные коллоиды и солонцеватость почв» (1926). Як видно з цього переліку праць К.К. Гедройця, об'єктом його досліджень були не тільки ґрунти Носівської станції, обстежені у 1924 р. за участю Г.Г. Махова і Секції ґрунтознавства СГНКУ, а й солонці та солончаки Макіївського дослідного поля та підзоли Чемериського дослідного поля (нині Чернігівський інститут АПВ УААН), які вивчали влітку 1925 р. Всі ці дослідження і лягли в основу «... теории поглотительной способности почв...», і використовувалися «в решении практических вопросов земледелия и мелиорации почв» [7]. З інших публікацій К.К. Гедройця у «Трудах Носовской с.-х. опытной станции» та «Віснику с.-г. науки та дослідної справи» дізнаємося, що до об'єктів ґрунтових досліджень, проведених вченим, належали й землі Полтавщини.

Значний внесок академіка АН СРСР і ВУАН (нині НАН України) К.К. Гедройця в становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні знайшов відображення у новітніх енциклопедичних і галузевих довідкових виданнях країни, де йому присвячено спеціальні статті. Не забуває про свого дійсного члена Національна академія наук України [5, 8, 9]. Власними дослідженнями одного з авторів цієї публікації доведено, що діяльність К.К. Гедройця безпосередньо стосується становлення й розвитку київської школи ґрунтознавців [11].

Отже, як свідчать численні публікації, особистість видатного вченого-ґрунтознавця К.К. Гедройця не залишалась поза увагою істориків аграрної науки, але науково-історичні пошуки в Центральному архіві вищих органів управління і влади України (ЦДАВО України) дали підстави для ствердження, що є ще ряд невідомих фактів щодо українського періоду життя К.К. Гедройця.

Новий період співпраці з Носівською сільськогосподарською дослідною станцією почався з 1922 р., коли К.К. Гедройц з консультанта перейшов на посаду завідувача її агрохімічного відділу і керівника ґрунтових досліджень. Ця подія, як вважає Н.П. Ремезов, була пов'язана з тим, що К.К. Гедройц «...сам визнавав ограниченность возможностей лабораторного и вегетационного методов исследования почв...» і тому мріяв «...перенести свои исследования непосредственно в природу» [12]. Як свідчать архівні матеріали ЦДАВО України, Костянтину Каєтановичу виплачували заробітну плату 60 руб. (січень 1925 р.). Більше мав тільки директор станції С.П. Кулжинський — 110 руб. [12].

На Носівській станції Костянтин Каєтанович дістав широку можливість для вивчення в по-

льових умовах питань генезису солонців і методів їх меліорації — одного з основних напрямів своєї наукової творчості. Ним уперше введено в науковий обіг у 1911 р. спочатку терміну «ґрунти не насичені лугами», а з 1914 р. — поняття про поглинутий водень і в 1917 р. — «ємність поглинання». К.К. Гедройц розвинув учення про походження та еволюцію засоленних ґрунтів, глибоко вивчив процес осолодіння, запропонував метод визначення осолоділих ґрунтів, зробив теоретичні висновки щодо осолодіння чорноземів Дніпровської тераси. Результати наукових досліджень було систематизовано у спеціальному вченні про вбирну здатність ґрунту і ґрунтово-поглинальний комплекс, роль ґрунтових колоїдів у походженні ґрунту і його родючості. Вчений удосконалив і поглибив генетичну класифікацію ґрунтів на основі складу лугів, що поглиналися, й умов ґрунтоутворення, довів можливість корінного поліпшення ґрунтів шляхом регулювання складу катіонів, що поглиналися. Цей принцип був покладений в основу способів поліпшення властивостей ґрунтів вапнуванням, а солонцевих ґрунтів — гіпсуванням. Багаторічні наукові пошуки К.К. Гедройця супроводжувались удосконаленням методик проведення спеціальних досліджень у ґрунтознавстві і агрохімії, контролю добрив і хімічного аналізу ґрунтів, широко використання вегетаційного методу для цих цілей. Як і його попередник В.В. Докучаєв, який здійснив ґрунтові експедиції на Полтавщині, Костянтин Каєтанович відіграв визначальну роль у становленні морфолого-генетичного ґрунтознавства, завдяки чому вітчизняні землі стали благодатним об'єктом дослідження для новітніх відкриттів багатьох зарубіжних учених.

До 1922 р. праці К.К. Гедройця не були широко відомі фахівцям. Але після узагальнення їх у серії фундаментальних книг, перекладених згодом на багато іноземних мов («Учение о поглотительной способности почв», 1922 р.; «Химический анализ почв», 1923; «Классификация почв», 1925 р.) його визнала цивілізована світова спільнота.

На жаль, наукова діяльність К.К. Гедройця на Носівській станції, як вдалося встановити за допомогою архівних документів, закінчилася 1 листопада 1929 р., а 2 листопада 1929 р. К.К. Гедройц відправляє в Досвідний відділ Народного комісаріату земельних справ УСРР заяву на ім'я директора Носівської сільськогосподарської дослідної станції С.П. Кулжинського: «Вследствие крайне расстроенного здоровья, вынуждающего меня взять от Академии Наук СССР продолжительную командировку для лечения и отказаться от совместительства, прошу освобождения с 1 ноября с. г. от заведования агрохимическим отделом станции и

руководством почвенными исследованиями станции» [13].

Сучасним історикам ґрунтознавства як України, так і Росії зовсім невідомий факт творчої біографії К.К. Гедройця щодо реальної можливості стати першим директором сучасного Національного наукового центру «Інститут землеробства» УААН (Київська область) і Національного наукового центру «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського» УААН у Харкові. На етапі становлення тоді ще єдиного інституту як Всеукраїнського НДІ сільськогосподарського ґрунтознавства учений взяв безпосередню участь не тільки в розробці його структури й визначенні завдань, а й був одним із ідейних натхненників інституалізації ґрунтознавства в Україні. Головне, що завдяки його авторитету було сконцентровано в республіці галузеву розрізнену наукову думку.

За складної ситуації протистояння між різними вченими ґрунтознавцями, з одного боку, на чолі з Г.Г. Маховим, з іншого — О.Н. Соколовським, яка склалася в Україні в кінці 20-х років минулого століття, К.К. Гедройцю було запропоновано очолити Інститут ґрунтознавства в Києві. Це було зроблено на початку лютого 1929 р. Г.Г. Маховим, який, заручившись згодою керівництва НКЗС УСРР і Всеукраїнської академії наук, надіслав Костянтину Каєтановичу розроблений план з кошторисом устрою Інституту ґрунтознавства в Києві.

Знайдений в архівах лист К.К. Гедройця від 29 травня 1929 р. на ім'я Г.Г. Махова свідчить, що він з причини слабого здоров'я «какого-либо близкого участия в организации И-та» прийняти не може. «...Это дело должен вести коллектив украинских почвоведов, выделив на это особую комиссию, а для фактического его проведения — специальное особо оплачиваемое лицо, располагающее достаточным временем для этого сложного и большого дела. Я считаю наиболее подходящим для этого Вас» [14]. Але й відмовившись від пропозиції керувати новотвореним інститутом, К.К. Гедройц дуже чітко окреслив своє бачення створення нової установи й організації роботи в ній. За умови дотримання розробленої ним програми, а саме створення Інституту ґрунтознавства на основі Центральної агрохімічної лабораторії в Києві та відокремлення через 2 роки спеціального інституту ґрунтознавства, а також створення окремого Інституту агрохімії (добрив) на чолі з О.І. Душечкіним, К.К. Гедройц погоджувався бути його директором.

На превеликий жаль, усе так і залишилося на папері. У другій половині 1929 р. К.К. Гедройця призначають директором Інституту ґрунтознавства ім. В.В. Докучаєва АН СРСР (м. Москва), але за станом здоров'я в жовтні 1929 р.

йому «... предписывают строгий постельный режим вследствие сердечной слабости ...», а у квітні 1930 р. він подає заяву про звільнення з посади директора Ґрунтового інституту [15].

Ще одна важлива подія К.К. Гедройця подія відбулася на українських землях. У 1930 р. його обирають дійсним членом АН УРСР. Але й тут не обійшлося без труднощів. Для видатного вченого було відкрито додаткову посаду дійсного члена ВУАН після того, як його кандидатуру було запропоновано обрати п'ятим членом академії за напрямом «сільськогосподарські науки» (всього було тільки чотири посади) [16]. Безумовно, це було визнанням значних заслуг К.К. Гедройця перед українською наукою, оскільки, наприклад, професор О.А. Яната (1888—1938) пройшов всю процедуру попереднього обрання в 1929—1930 рр., але додаткової посади академіка так і не дочекався [17].

Спадщина академіка К.К. Гедройця не втрачає своєї актуальності, особливо для істориків галузевої науки. З історії відомо, що впродовж 1934—1938 рр. Всесоюзний НДІ добив, агро-техніки і ґрунтознавства в Москві носив ім'я К.К.

Гедройця. Беручи це за приклад, пропонуємо Носівській селекційній дослідній станції Чернігівського інституту АПВ УААН у 2011 р. з нагоди її 100-літнього ювілею від дня заснування надати ім'я видатного вченого, ініціювати проведення міжнародних науково-практичних конференцій та встановити спеціальну медаль для нагородження фахівців за кращі наукові праці. Українська академія аграрних наук має всі підстави для звернення в Кабінет Міністрів України з пропозицією про присвоєння Носівській сільськогосподарській дослідній станції, не зважаючи на нинішній напрям її дослідницької роботи з проблем селекції, імені академіка К.К. Гедройця — ученого, який прославив її на світовому рівні. Успіхи сучасної діяльності Носівської дослідної станції з селекції та насінництва багато в чому зумовлені наполегливою творчою працею К.К. Гедройця щодо вивчення особливостей ґрунтів регіону та фізіологічної здатності вирощування на них сільськогосподарських рослин. Увіковічення пам'яті К.К. Гедройця дасть можливість відновити статус станції, яка в 20-х роках ХХ ст. була однією з провідних не лише в Україні.

Бібліографія

1. Елина О.Ю. От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII — 20-е годы XX в./О.Ю. Елина. — М., 2008. — Т. II. — С. 77.
2. Личный листок сотрудника Наркомзема УССР Гедройца К.К. — ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 17 л. — Спр. 886. — Арк. 1—2 (об.).
3. Константин Казтанович Гедройц (1872—1932). Материалы к библиографии ученых СССР. Сер. Почвоведение. — Вып. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 4.
4. Гедройц К.К. Избранные научные труды. — М.: Наука, 1975. — С. 571.
5. Міхновська А.Д. Гедройц Костянтин Каетанович (1872—1932)/А.Д. Міхновська/Вчені-ґрунтознавці, агрохіміки, землероби. — К.: Аграр. наука, 2003. — С. 33—34. — (Сер. УААН «Українські вчені-аграрії ХХ ст.», кн. 8).
6. Сенченкова Е.М. Гедройц Константин Казтанович (1872—1932)/Е.М. Сенченкова/Московская энциклопедия. — М.: Издательский центр «Московедение». — 2007. — Т. 1. Лица Москвы. — Кн. 1 (А-З).
7. Ремезов Н.П. Предисловие к III тому//Академик К.К. Гедройц. Избранные сочинения. Т. III «Применение удобрений, мелиорация почв и вегетационные опыты». — М.: Госиздат с.-х. литературы, 1958. — С. 5.
8. Вергунов В.А. Гедройц Костянтин Каетанович (1872—1932)/В.А. Вергунов/Енциклопедія сучасної України. — 2007 — Т. 7. — С. 32.
9. Гедройц Костянтин Каетанович/Національна академія наук України. Персональний склад. 1918—2003. — К.: Фенікс, 2003. — С. 19.
10. Вергунов В.А. Українське ґрунтознавство:

історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації/В.А. Вергунов// Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 24. — С. 46—79.

11. Ремезов Н.П. Предисловие к III тому//Академик К.К. Гедройц. Избранные сочинения. Т. III «Применение удобрений, мелиорация почв и вегетационные опыты». — М.: Госиздат с.-х. литературы, 1958. — С. 5.

12. Носовская с.-х. опытная станция. Требуемая ведомость на выдачу зарплаты служащим и рабочим опытной станции за январь месяц 1925 год. — ЦГАВО Украины. — Ф. 27. — Оп. 6. — Д. 322. — Л. 58—60.

13. Директору Носовской с.-х. оп. станции. — ЦДАВО України. Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 502. — Арк. 124.

14. Копия письма академика К. Гедройца к т. Махову от 29/IV-29 г. — ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 510. — Арк. 13.

15. Ремезов Н.П. Жизнь и деятельность академика К.К. Гедройца//Академик К.К. Гедройц. Избранные сочинения. Т. 1. Почвенные коллоиды и поглотительная способность почв. — М.: Госиздат с.-х. литературы, 1955. — С. 25—26.

16. Протокол ч. 4 засідання Президії Всеукраїнської Академії Наук від 7 лютого 1930 року. — Науковий архів Президії НАН України. — Ф. 251. — Оп. 1. — Од. зб. 35. — Арк. 18.

17. Яната Олександр Алоїзович (1883—1938)/[уклад. Вергунов В.А., Дерлеменко Т.Ф.]. — К.: Аграрна наука, 2003. — 224 с. — (Сер.: «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; Кн. 4).